

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

АНАЛІЗ ВІТЧИЗНЯНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ СЛУЖБИ ПОРОЗУМІННЯ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

ANALYSIS OF DOMESTIC AND INTERNATIONAL EXPERIENCE IN IMPLEMENTING THE COMMUNICATION SERVICE SYSTEM IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Сприяння налагодженню миру, конструктивне будівництво мирних відносин і уникнення різноманітних конфліктів розпочинаються на рівні свідомості окремої людини. Ці ідеї стають загальносуспільною тенденцією лише тоді, коли вони набирають широкого розповсюдження, перетворюються на громадський рух, виявляються в практиці суспільної поведінки і формують громадську думку. Стаття присвячена аналізу теоретико-правових поглядів на тенденції розвитку медіації в Україні. У рамках дослідження виконано огляд та аналіз змін в особливих методах вирішення спорів за участю третьої сторони, котра сприяє конфліктуючим сторонам у встановленні ефективної комунікації з метою самостійного досягнення оптимального рішення. Звертається увага на те, що медіаторство має позитивні аспекти впливу на процес врегулювання конфлікту.

У статті досліджено основи шкільної медіації та організації служб порозуміння у межах освітнього процесу. Розуміння механізму функціонування системи вирішення конфліктів між педагогами, батьками, адміністрацією, учнями та іншими учасниками освітнього процесу дозволить розробити ефективну стратегію протидії виникненню конфліктних ситуацій та їх розв'язання. Створення сприятливої для навчання учнів психологічної та емоційної атмосфери зробить освітній процес більш ефективним за рахунок зменшення рівня стресу учнів і батьків під час здобуття освіти, а педагогів – в умовах викладання.

Стаття містить докладний аналіз принципів роботи системи служб порозуміння у освітній системі різних країн світу та порівняння їх з українським проєктом з впровадження медіації в навчальний процес. Внаслідок проведеного аналізу визначено перспективи розвитку служб медіації в українській системі освіти та зміни, що відбудуться в навчальному процесі у результаті системної інтеграції сучасних технологій у шкільну освіту.

Ключові слова: конфлікт, медіація, шкільні служби порозуміння, відновний підхід, нена-

сильницька комунікація, освітнє середовище, булінг, шкільні служби порозуміння.

The article is dedicated to promoting peace, constructive building of peaceful relations, and avoiding various conflicts, starting at the level of individual consciousness. These ideas become a societal trend only when they gain wide dissemination, transform into a public movement, manifest in the practice of social behavior, and shape public opinion.

The article analyzes theoretical and legal perspectives on the trends in the development of mediation in Ukraine. Within the research, a review and analysis of changes in special dispute resolution methods involving a third party are conducted. This third party facilitates effective communication between conflicting parties for independent achievement of an optimal solution. Attention is drawn to the positive impact of mediation on the conflict resolution process.

The foundations of school mediation and the organization of understanding services within the educational process are explored in the article. Understanding the mechanism of conflict resolution system functioning among educators, parents, administration, students, and other participants in the educational process will enable the development of an effective strategy to counteract the emergence of conflict situations and their resolution. Creating a conducive psychological and emotional atmosphere for learning will make the educational process more effective by reducing the level of stress for students and parents during education attainment, as well as for educators during teaching.

The article contains a detailed analysis of the principles of understanding service systems in the educational systems of various countries worldwide, comparing them with the Ukrainian project of integrating mediation into the educational process. As a result of the analysis, the prospects for the development of mediation services in the Ukrainian education system and the changes that will occur in the educational process due to the systematic integration of modern technologies into school education are identified.

Key words: conflict, mediation, school understanding services, restorative approach, nonviolent communication, educational environment, bullying, school understanding services.

УДК 372.8:378.147

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.43>

Боднарчук Г.І.

консультантка
Центр професійного розвитку педагогічних працівників м. Києва

Ткаченко Г.Г.

консультантка
Центр професійного розвитку педагогічних працівників м. Києва

Павленко М.С.

психолог
Центр професійного розвитку педагогічних працівників м. Києва

Останніми роками в Україні почала активно застосовуватися медіація. Закріплення цього підходу на законодавчому рівні підтверджується реєстрацією законопроектів про медіацію у Верховній Раді України у 2015 році

і називається «Про медіацію». Його метою є введення на законодавчому рівні правового інституту медіації та створення необхідних правових умов для застосування процедури медіації в Україні. Зазначений законопро-

ект визначає основні положення проведення позасудової процедури вирішення конфліктів (медіації) за згодою сторін конфлікту і участю посередника (медіатора), а також встановлює принципи медіації, регламентує процедуру та порядок її проведення, визначає правовий статус медіатора, його права та обов'язки, а також визначає відповідальність.

Особливі теоретичні та практичні аспекти медіації як альтернативного методу вирішення конфліктних ситуацій були розглянуті в працях видатних дослідників, серед яких – О. Белінська, М. Вдовіна, М. Кузьміна, В. Лавров, Н. Лаврова, Л. Морська, Є. Сорокіна, Г. Єрьоменко та інші.

Ці автори розглядали теоретичні засади медіації, досліджували її роль у вирішенні різних типів конфліктів та надавали практичні поради щодо застосування медіаційних методів. Вони розглядали різноманітні аспекти медіаційного процесу, включаючи принципи, процедури, ролі учасників тощо.

Згідно з дослідженням В. Яковлева, термін «медіація» вперше з'явився у законодавчому полі України в тексті Закону України «Про безоплатну правову допомогу». У цьому контексті закон визначає обов'язок суб'єктів, що забезпечують безоплатну первинну правову допомогу, сприяти всім особам, які перебувають під юрисдикцією України, у доступі до процедури медіації.

Дослідниця Н. Боженко зазначає, що в Україні медіація виникла у 1994 році, через три роки після розпаду Радянського Союзу. З метою сприяння розвитку стабільного українського суспільства шляхом впровадження відновних практик і підходів у Києві був заснований перший Український Центр Порозуміння. Цей центр виступає представництвом міжнародної організації «Пошук порозуміння». Вже протягом 1995–1997 років перші навчені медіатори активно брали участь у вирішенні міжособистісних конфліктів за допомогою процедури медіації [1].

Впровадження медіації в закладах освіти України є однією з важливих ініціатив, спрямованих на покращення міжособистісних відносин, зменшення конфліктів та сприяння конструктивному вирішенню проблем. Історія цього процесу включає такі ключові етапи:

Початковий етап (2000–2010 роки): на початку 2000-х років в Україні виникає інтерес до методів альтернативного вирішення конфліктів, таких як медіація. Невеликі ініціативи та проекти з медіації починають з'являтися в школах, але це лише окремі спроби впровадження нового підходу.

Зростання інтересу (2010–2015 роки): зросли інтерес та підтримка медіації з боку громадськості, педагогічного співтовариства та деяких органів влади. Проходять невеликі

тренінги та семінари з медіації для педагогічних кадрів.

Створення професійних організацій (з 2015 року): з'являються професійні організації та асоціації, спеціалізовані на питаннях медіації в освіті. Здійснюються спроби створення мережі медіаторів та розвиток стандартів для їхньої діяльності.

Підтримка держави (з 2018 року): держава виявляє підтримку впровадження медіації в освіті. Здійснюються певні законодавчі ініціативи та розробляються програми для підтримки медіації в школах.

Розширення практики (з 2020 року): проводяться широкомасштабні тренінги та семінари для педагогів та учнів. Заклади освіти активно залучають медіаторів для розв'язання конфліктів та формування позитивного психологічного клімату.

Впровадження медіації в освіті України є поступовим процесом, який об'єднує зусилля педагогічних співробітників, громадськості та державних структур для створення сприятливого середовища для вирішення конфліктів та підтримки позитивних міжособистісних відносин у навчальних закладах.

Діяльність системи служб порозуміння спрямована на формування у суспільства навичок ефективного розв'язання конфліктних ситуацій. Конфлікти як явище є серйозним стресовим фактором, який особливо позначається на атмосфері освітнього середовища. Питання організації і розвитку служб порозуміння у шкільній освіті України є особливо актуальним з огляду на потребу суспільства у створенні культури антидискримінаційного підходу і толерантності.

Спосіб мислення людини формується саме в шкільні роки, тому розвиток у дітей навичок уникнення конфліктів і вирішення їх мирним шляхом є актуальним аспектом освітнього процесу. Служби порозуміння спрямовують свою діяльність на зменшення напруги між учасниками освітнього процесу засобами медіації і формування у них навичок уникнення конфліктів під час спілкування, вирішення конфліктних ситуацій [6, с. 8], тому розглянута у статті тема справді актуальна для сучасного суспільства.

Розуміння принципів організації роботи системи служб порозуміння, проаналізованих у статті, дозволить адаптувати українське суспільство до викликів сучасності, сформувавши у його представників прогресивний спосіб мислення і здатність вирішувати конфлікти без насильства і жорстокості. Такі зміни, крім позитивного впливу на атмосферу у соціумі, створюють сприятливе ментальне підґрунтя для європейської та євроатлантичної інтеграції України, тобто є важливою складовою частиною реалізації стратегічного напрямку держав-

ної політики. З огляду на наведені вище тези, ця стаття є особливо актуальною для розвитку української освітньої системи та зміни світоглядної парадигми суспільства, яку спричинить цей розвиток.

Перш ніж перейти до аналізу принципів організації роботи системи служб порозуміння та набутого Україною й іншими державами світу досвіду у цьому напрямі, необхідно визначити, чим саме займаються такі служби і на яких засадах має відбуватися їхня діяльність. Загалом метою діяльності служб порозуміння є створення безпечного освітнього середовища за рахунок зменшення кількості конфліктів та ризику їхнього виникнення шляхом колективної посередницької протидії поширенню конфліктогенних суджень і проявів конфліктної поведінки учасників освітнього процесу. Як уже зазначалося раніше, служби порозуміння засобами медіації зменшують напругу між учасниками освітнього процесу за рахунок навичок уникнення конфліктів, вирішення конфліктних ситуацій [6, с. 8]. Медіація – добровільний та повністю конфіденційний процес, що передбачає активну участь сторін та повагу до думок і почуттів кожного.

Служби порозуміння складаються з учасників освітнього процесу, які проходять відповідне навчання, формуючи навички медіації [7]. Представники служби стають медіаторами – нейтральними та неупередженими посередниками у конфліктах між учасниками освітнього процесу – і допомагають вирішувати протиріччя за принципом «рівний – рівному». До таких служб у разі наявності конфліктів звертаються їхні сторони, і конфлікт вирішується мирним способом, без переростання у насильство.

Завдання медіатора – забезпечити рівноправність сторін конфлікту та дотримання принципів ефективної комунікації між ними в процесі пошуку оптимального вирішення конфлікту [4, с. 77]. Таким чином формується загальна культура мирного виходу з конфліктних ситуацій: по-перше, учасники освітнього процесу залучаються до служб порозуміння і розвивають у себе навички посередництва, а по-друге, сторони конфлікту вчать знаходити вирішення проблеми мирно і сприймати відмінності у способах мислення колег толерантно, співпрацюючи з іншими.

Медіація, що застосовується шкільними службами порозуміння, базується на відновному підході. Відновний підхід – це філософія мислення сучасного суспільства, що передбачає концентрацію на потребах та інтересах його представників. В умовах виникнення конфлікту між представниками суспільства діяльність за принципами відновного підходу передбачає [2, с. 33]:

1) рівність учасників конфлікту в умовах його вирішення;

2) обговорення дій людини без переходу на особистості;

3) вислуховування кожного учасника конфлікту, його мотивів, поглядів, особливостей тощо;

4) компенсація завданої шкоди і відновлення нейтральних або дружніх стосунків як обов'язковий наслідок вирішення конфлікту;

5) перехід від пошуку винного до пошуку компромісу;

6) цінування думок і поглядів, утримання від критики та оцінювальних суджень.

Важливо зазначити, що, згідно із чинним Державним стандартом соціальної послуги посередництва (медіації) [3], медіація може застосовуватися лише у випадку, коли конфлікт не переходить у насильство. Це пояснюється тим, що в конфлікті протилежні сторони є рівними, тому існує можливість встановлення діалогу між ними та мирного вирішення питання. Насильство має кардинально іншу концепцію – жертва–агресор, яких не можна вважати рівними за жодних умов, тому у цьому випадку механізм вирішення проблеми буде відмінним від звичайного конфлікту. На цьому варто наголосувати, підкреслюючи відсутність потреби застосування насильства для учасників освітнього процесу: агресора ніколи не вважатимуть рівноцінною стороною конфлікту, і тільки він нестиме відповідальність за скоєне.

Важливим аспектом діяльності шкільних служб порозуміння є протидія нетолерантності з боку учнів, у тому числі ґендерної дискримінації та порушенню інклюзивності. Служби порозуміння реагують на прояви булінгу та є частиною системи його запобігання: медіатори допомагають створити середовище, де кожен матиме рівні права й можливості. Таким чином, учні з особливими освітніми потребами або представники меншин – національних, релігійних та інших – почуватимуться впевнено, а інші формують толерантне ставлення до відмінностей у способі мислення або фізичних особливостей.

Імплементация служб порозуміння в українську систему освіти та ефективна її діяльність стануть гідною відповіддю на виклики сучасності. Досвід провідних країн світу у впровадженні та розвитку медіації в освітньому процесі показує, що наслідки для загальної атмосфери навчання і особистісного розвитку його учасників є надзвичайно позитивними: учні не лише назавжди вирішують конфлікти, а й формують важливі життєві навички: уміння комунікувати, оцінювати наслідки власних дій, генерувати та оцінювати ефективні способи розв'язання проблем [8]. Це не може не вплинути на освітній процес: почуватимуться комфортно, учні мають більше мотивації вчитися і не бояться відповідати на уроках.

Зарубіжна система медіації є надзвичайно розгалуженою та різноманітною: її елементи

охоплюють всі аспекти навчального процесу. Насамперед було створено навчальні центри для медіаторів – тут учасники освітнього процесу (педагоги, учні, батьки, керівники закладів освіти тощо) можуть сформулювати навички посередників у вирішенні конфліктів, а також опанувати принципи відновного підходу. Європейською радою було розроблено Кодекс медіатора, затверджений у 2004 році [5, с. 71], що став орієнтиром для світової медіаційної практики.

Одним з таких закладів є американський Mediation Services. Цей заклад розробив програми з підготовки медіаторів для педагогів і учнів, а також тренінги з реалізації відновних практик і медіаційних програм. Девіз Mediation Services – «Where conflict becomes opportunity» («Де конфлікт стає можливістю») [11], і діяльність цього закладу відповідає цій тезі – тут фахівці допомагають педагогам, учням і батькам знаходити такі вирішення конфліктів, щоб їхня реалізація сприяла позитивному реформуванню освітнього процесу. Цей і подібні центри медіації займаються підготовкою учнів, батьків, педагогів, керівників до впровадження практик відновного правосуддя, інклюзивної освіти, запобігання булінгу, прогулюванню уроків тощо, а головне – створюють сприятливе підґрунтя для наступного етапу розбудови системи служб порозуміння.

Після того, як центри підготовки медіаторів забезпечують навичками посередництва і мирного вирішення конфліктів достатню кількість учнів, відбувається перехід до створення галузі служб порозуміння у закладах освіти. Для цього було створено служби, які займалися не просто навчанням учасників освітнього процесу, а й організацією осередків медіації у самих закладах освіти. Яскравим прикладом такої служби є міжнародна організація School Mediation Associates [10]. Фахівці цієї асоціації, крім діяльності у школах, забезпечили розробку великої кількості інформаційних матеріалів для впровадження відновного підходу, медіації, розвитку емоційного інтелекту і лідерських якостей, цільовою аудиторією яких були освітяни. Забезпечення інформаційними матеріалами стало ще одним важливим кроком для створення системи служб порозуміння у провідних країнах світу.

Велику роль для розвитку служб порозуміння у закладах освіти зіграв Центр мирних рішень (Centre of Peaceful Solutions) – фахівці цього закладу здійснювали кількарічні місії до закладів освіти Великої Британії, перетворюючи їх на відновні школи [8]. Ця організація проводила також студентські форуми для обговорення способів побудови демократії на основі конструктивного діалогу в рамках проекту «Student Voice» («Голос студентів»). Британські школи почали застосовувати дорожні

карти діалогу – метод побудови діалогу на засадах ненасильницької комунікації – починаючи із семінарів для педагогів та батьків.

У результаті діяльності медіаційних центрів у школах провідних країн світу сформувалися служби порозуміння, які можуть складатися з учнів, педагогів чи психологів, які пройшли відповідну підготовку. Ці служби проводять інформаційні заходи і сприяють формуванню інклюзивно-толерантної атмосфери навчального процесу, наявність якої є обов'язковим складником демократичного суспільства, а за потреби фігурують нейтральною стороною у конфліктах між учасниками освітнього процесу. Втім, попри наявність локальних служб, існують незалежні центри шкільної медіації, наприклад, Better Place Australia надає медіаторські послуги у випадку конфліктів «адміністрація – батьки», «учень – педагог», «педагог – педагог», «адміністрація – педагог», коли у служби порозуміння закладу освіти виникають проблеми з вирішенням таких протиріч [12]. Ця організація влаштовує сесії медіації разом з посередником-працівником, який гарантовано не матиме упереджень і допоможе знайти вирішення конфлікту ефективніше за рахунок незалученості до ситуації.

Служби порозуміння у провідних країнах світу існують не лише у школах – коледжі та університети також формують подібні організації для вирішення локальних конфліктів. Одна з них має відповідну назву – International Mediation Institute [9]: на її сайті кожен може заповнити заявку про наявність конфлікту й отримати медіаторську допомогу у його вирішенні, а також пройти відповідні курси.

Підсумовуючи аналіз зарубіжного досвіду впровадження системи служб порозуміння, можна виділити певні етапи розвитку медіаційної системи у школах:

- 1) створення медіаційних навчальних центрів, розробка освітніх програм для медіаторів;
- 2) навчання та підготовка медіаторів (педагоги, учні, психологи, адміністрація тощо);
- 3) розробка інформаційних матеріалів, необхідних для формування системи служб порозуміння, поширення інформації про медіацію конфліктів;
- 4) створення центрів, що надають послуги з вирішення конфліктів шляхом застосування медіації;
- 5) створення локальних служб порозуміння у закладах освіти.

Ситуація з медіацією в Україні на сьогодні залишається на перших трьох етапах. Розвиток системи служб порозуміння в освітньому процесі розпочався з діяльності громадської організації «Ла-Страда Україна», що у 2015-му сформувала Національну медіаторську мережу [12]. Спільно з МОН України, Інститутом модернізації змісту освіти, UNICEF Ukraine

ця організація розробляє навчальні програми для медіаторів «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» [1] і «Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе», проводить навчальні заходи для педагогів та психологів [4, с. 79]. Розроблені програми призначені для навчальних гуртків, за допомогою яких формується прошарок молоді із навичками вирішення конфліктів.

«Ла-Страда Україна» розробляє інформаційні матеріали для педагогів та психологів щодо впровадження медіації в освітній процес. Деякі заклади освіти в Україні вже починають створювати шкільні служби медіації на основі сформованих навчальних програм та написаних методичних посібників, але наразі їх одиниці, натомість метою є розбудова потужної системи служб порозуміння у школах. Втім українські педагоги та психологи мають візію розвитку медіації у закладах освіти, висвітлену у численних працях на цю тему.

Система служб порозуміння в Україні має спиратися на особливості української нації та споконвічні традиції. Основою для відновного правосуддя у країнах Європи є звичаєве право [5, с. 66] – воно діяло і в Україні також. Звідси впровадження системи служб порозуміння для українського суспільства є абсолютно органічним процесом. Особливостями роботи служб порозуміння в українському контексті є потреба у підготовці до конфліктів, пов'язаних з воєнними умовами: внутрішньо переміщені особи, діти, що втратили батьків або родичів внаслідок бойових дій, пережили окупацію або полон, є особливо складним аспектом діяльності медіаційних служб. Завданням шкільної освіти загалом і служб порозуміння зокрема є створення максимально комфортних для адаптації умов, надання психологічної підтримки кожному, хто її потребує, та проведення заходів для педагогів та учнів стосовно того, як необхідно взаємодіяти у таких непростих умовах.

Кожен учасник освітнього процесу може зробити внесок у пришвидшення процесу розвитку системи служб порозуміння у шкільній освіті [6, с. 20]:

1) адміністрація школи має роль кооператора і спрямовує медіаторський механізм у правильному напрямі: затверджує план роботи служби порозуміння, програму гуртків, а також сприяє поширенню інформації про медіацію, ненасильницьку комунікацію, дає можливість для підвищення кваліфікації педагогічних працівників та учнів у цьому напрямі, сприяє виділенню та облаштуванню спеціального приміщення для проведення сесій тощо;

2) педагогічні працівники є безпосередніми учасниками служб порозуміння та наставниками щодо вирішення конфліктів: спершу вони мають сформувані відповідні навички, а тоді

в їхній сфері діяльності є реакція на конфлікти між учасниками освітнього процесу і передача інформації про це у служби порозуміння, а також залучення учнів до осередків медіації, формування у них системи цінностей відновного підходу.

Тільки після того, як педагоги та адміністрація шкіл будуть готовими до змін, згідно з концепцією медіаторського та відновного підходів, до процесів формування служб порозуміння слід долучати батьків та учнів. Вони є останньою ланкою у системі, і говорити про український досвід у напрямі залучення батьків та учнів до системи служб порозуміння ще зарано.

У підсумку можна сказати, що порівняно із зарубіжним досвідом українській системі освіти катастрофічно бракує стратегічного та системного підходу до розбудови шкільних служб порозуміння. Саме відсутність єдиної державної освітньої стратегії, яка чітко простежується у провідних країнах світу, стоїть на заваді для реалізації концепції системного вирішення шкільних конфліктів шляхом посередництва. Громадські організації та державні установи України співпрацюють у цьому напрямі, і щорічно кількість підготовлених медіаторів зростає, але відсутність розуміння принципів відновного процесу і медіації у більшості освітян значно сповільнює темпи розвитку системи служб порозуміння. Впровадження медіації у шкільну освіту відбувається дуже вибірково і локально – у деяких закладах служби порозуміння починають свою діяльність, але не можна говорити про загальнодержавні тенденції.

Аналіз досвіду зарубіжних країн дозволяє визначити перспективи для розвитку системи служб порозуміння в українській системі освіти: насамперед це розробка чіткої та поетапної стратегії реалізації такого напрямку, а також створення у кожній області хоча б одного центру з підготовки медіаторів. Крім того, варто впроваджувати також курси з ненасильницької комунікації та відновного підходу для підготовки учнів, адаптуючи їх під вікові особливості – важливо, щоб підліткам було цікаво долучитися до системи служб порозуміння.

У подальшій перспективі у школах України створюватимуться спеціальні осередки з медіаторів – учнів, педагогів та психологів, які, пройшовши спеціальну підготовку, працюватимуть над розв'язанням конфліктів без застосування насильства з боку його сторін.

Головною метою повинне стати розуміння усіма без винятку учасниками освітнього процесу цінностей відновного підходу та принципів роботи служб порозуміння – зацікавленість, довіра, конфіденційність, повага й увага до почуттів та емоцій, нейтральність тощо.

Тільки за умови залученості кожного учасника освітнього процесу та формування у них способу мислення людини XXI століття – представника демократичного суспільства – можна побудувати єдину систему служб порозуміння, залишивши насильство та ворожнечу у далекому минулому шкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєнкова В.Л., Левченко К.Б., Матвійчук М.М. Освітня програма факультативу «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації»: навчальний посібник. Київ: Громадська організація «Ла Страда-Україна» 2018.
2. Відновні практики у класі. Мирна школа. URL: <https://safeschools.com.ua/biblioteka/pedahohamta-batkam/v-dnovn-praktiki-u-klas> (дата звернення: 24.12.2023).
3. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації). / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1243-16#Text> (дата звернення: 23.12.2023).
4. Програми шкільної медіації в Україні. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». 2022. № 22, с. 77–81.
5. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект: навчально-методичний посібник. Київ: ФОР Стеценко В.В. 2016. 192 с.
6. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний – рівному/рівна – рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. Київ: ФОР Нічога С.О. 2018. 174 с.
7. Шкільні служби порозуміння. Освіта Нова. URL: <https://osvitanova.com.ua/providers/395> (дата звернення: 25.12.2023).
8. Mediation in Schools. Centre for Peaceful Solutions. Our Work in Schools. URL: <https://centreforpeacefulsolutions.org/schools/> (дата звернення: 22.12.2023).
9. Mediation Initiatives. International Mediation Institute. URL: <https://imimediation.org/yimi/mediation-initiatives/> (дата звернення: 24.12.2023).
10. School Mediation Associates. School Mediation. URL: <https://www.schoolmediation.com/> (дата звернення: 23.12.2023).
11. School Services. Mediation Services. Where conflict becomes opportunity. URL: <https://mediationservices.works/school-services/> (дата звернення: 23.12.2023).
12. Schools Mediation. Better place Australia. URL: <https://www.betterplaceaustralia.com.au/mediation/schools-mediation/> (дата звернення: 22.12.2023).
13. Statistics of the activity of the National Mediator Network. Ла-Страда Україна. Національна медіаторська мережа. URL: <https://la-strada.org.ua/en/natsionalna-mediatorska-merezha> (дата звернення: 24.12.2023).